

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ELMİRA NAZİM QIZI ƏLİYEVƏ

XALQ MƏSƏLLƏRİNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

10.01.09 – Folklorşünaslıq

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2012

Dissertasiya AMEA-nın Folklor İnstitutunun “Folklor nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Kamil Hüseyn oğlu Allahyarov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər: **Xatirə Bədrəddin qızı Bəşirli**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Tahir Talıb oğlu Orucov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun “Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr” şöbəsi

Müdafiə “_14_” 12_ 2012-ci il saat ___da Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdindəki

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

Rza Zeynal
oğlu Xəlilov

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Şifahi xalq yaradıcılığı hansı ərazidə və coğrafi məkanda yaranmasından asılı olmayaraq mənsub olduğu xalqın adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, etik-əxlaqi dəyərlərini, bir sözlə, onun mənəvi dünyasına məxsus olan xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirən ən etibarlı məxəzlərdən biri hesab olunur.

Əsrlər boyu xalq öz arzu və istəklərini, onu düşündürən və duyğulandıran məram və niyyətlərini şövq-təbii olaraq münasib üsullarda və ifadə formalarında dilə gətirmiş, zaman-zaman onu hafizələrə və yaddaşlara köçürmüş, bununla da nəsil-nəsil insanlar belə bir yaradıcılıq ənənəsinin varislərinə və daşıyıcılarına çevrilmişlər. Şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim maraqlı və geniş yayılmış janrlarından biri də məsəllərdir.

Məsəllər də atalar sözləri kimi ulu əcdadlarımızın minilliklər ərzində toplanmış həyat təcrübəsinin ən dəyərli incilərindəndir. Xalqımızın xarakteri, ruhu, dünyagörüşü və mentaliteti heç bir folklor janrında atalar sözləri və məsəllərdə olduğu qədər sərrast və parlaq şəkildə əks olunmamışdır.

Atalar sözləri və məsəllər məzmun və funksiya baxımından bir-birinə çox yaxın olduqlarına görə onlar adətən birlikdə nəşr və tədqiq edilir. Belə tədqiqatlarda isə bir qayda olaraq ya məsəllərdən olduqca az danışılır, ya da ümumiyyətlə onlardan söz açılmır. Halbuki bu iki janr arasında oxşar cəhətlərlə yanaşı ciddi fərqlər də vardır.

Xalq məsəlləri, məlum olduğu kimi, deyim mətnləri içərisində özünəməxsus quruluşu, ideya-məzmun xüsusiyyətləri və səciyyəvi əlamət göstəriciləri ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Söz yox ki, məsəllərin ayrıca bir janr kimi tədqiqat predmeti seçilməsi onun yaranma mexanizmi, funksiyaları və mahiyyətinin aydınlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Digər folklor janrları kimi, xalq məsəllərinin də ayrıca öyrənilməsi, sistemli şəkildə tədqiq edilməsi uzun müddət mübahisəli qalan bir çox mətləblərin aydınlaşmasına da zəmin yarada bilər. Məlumdur ki, xalq məsəlləri özünün janr özünəməxsusluğu baxımından bir çox folklor janrlarından ciddi şəkildə fərqlənməkdədir. Əlbəttə, konkret olaraq bu janr ətrafında gedən mübahisələr yalnız onun “atalar sözü” istilahı altında təqdimi ilə məhdudlaşmış qalmır. Sözsüz, belə təsnifatın özü də müəyyən mənada xalq məsəllərinin fərdi xüsusiyyətlərinin tədqiqinə bu və ya digər dərəcədə maneələr yaratmışdır. Bununla bərabər, folklor janrı kimi xalq məsəllərinin forma-məzmun özəllikləri, quruluş-struktur əlamətləri barədə əyani təsəvvür yaratmağın yollarından biri də, zənnimizcə, onu bir paremioloji vahid kimi linqvistik təhlil və tədqiq yönündən araşdırılmasına nail olmaqdır. Şübhəsiz ki, belə bir öyrənmə prosesində mətn kimi onun qrammatik quruluş və struktur əlamətlərinin də faktik materiallara istinadən tədqiqata cəlb olunması bir çox məsələlərə, o cümlədən məsəllərin atalar sözləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı qaranlıq və mübahisəli qalan mətləblərə aydınlıq gətirməsinə imkan yarada bilər.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektini Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılan janrlarından biri olan xalq məsəlləri təşkil edir. Uzun müddət bir deyim mətni kimi həmişə atalar sözü ilə paralel sıralanmada işlədilən xalq məsəllərinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmadığından bir folklor janrı kimi onun özəl mahiyyət daşıması diqqətdən kənar qalmışdır. Məhz tədqiqatda xalq məsəllərinin xarakterik səciyyəvi əlamətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə onun forma-məzmun özünəməxsusluğu, strukturu, folklorun digər janrları ilə müqayisəsi, söyləyici və situasiya münasibətləri və hadisəvi

əsasları, bütövlükdə bir janr kimi tarixi təkamülü müqayisəli-tarixi aspektdə tədqiqata cəlb edilmiş, janr baxımından mübahisə doğuran bir çox məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bir çox tədqiqat xarakterli araşdırmalarda folklor örnəyi kimi xalq məsəllərindən bəhs edilsə də, indiyədək o, ayrıca bir tədqiqat mövzusu kimi seçilməmişdir. Bu baxımdan tədqiqat işinin əsas məramı xalq məsəlləri barədə mövcud təsəvvürləri nəzərdən keçirmək, janrın bir çox özəl xüsusiyyətlərə malik olmasını tutarlı faktlar əsasında üzə çıxarmaqdır. Tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri də xalq məsəllərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin, formalaşma və inkişaf qanunauyğunluqlarının, janr tipologiyasının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

– Müstəqil bir folklor janrı kimi xalq məsəllərinin mənşəyinin və mahiyyətinin aydınlaşdırılması;

– Ayrı-ayrı folklor yazılı abidələrində atalar sözü ilə eyni statusda iştirak edən xalq məsəllərinin işlənmə tezliyi, müəyyən hadisəvi əsaslara istinadı, situasiya daşıyıcısı olmağa meyilliliyi kimi amillərin üzə çıxarılması;

– Xalq məsəllərinin deyim mətnləri içərisində yeri və mövqeyinin, janr baxımından özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– Xalq məsəllərini folklorun digər janrlarından fərqləndirən əlamət göstəricilərinin müqayisəli təhlil və araşdırmalar əsasında nəzərdən keçirilməsi;

– Şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılan janrlarından biri kimi xalq məsəllərinin poetika-struktur biçiminin, ifadə üsullarının, fikri, əsas ideyanı müxtəlif vasitələrlə - həm nəqlətmə yolu ilə (nəsrə), həm də ritm və ahənglə (şeyrlə) dinləyiciyə çatdırılması imkanlarının öyrənilməsi;

– Xalq məsəllərinin mənşəyinə və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilməsi;

– Xalq məsəllərinin linqvo-poetik əsasları, bir paremioloji vahid olmaq etibarını ilə frazeologiyaya münasibətinə, onun qrammatik baxımdan dəyişməz tərəf və komponent olması kimi xüsusiyyətlərinə elmi aydınlıq gətirilməsi;

– Xalq məsəllərinin folklor xəzinəsində tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsi, onun türk xalqlarının, o cümlədən dünya xalqlarının təfəkkür tərzini, dünyagörüşünü, əqli-təcəbri qabiliyyətini yığcam, lakonik bir şəkildə ifadə etmək baxımından kommunikativ vasitəyə çevrilməsi ənənəsinin tarixi-müqayisəli tədqiqat əsasında təsbiti;

– Eyni anoloji paralellərin və müqayisələrin tarixi yazılı abidələrdəki deyim mətnləri ilə yanaşı aparılması əsasında, tarixən daha çox öz ilkinliyini qoruyub saxlayan nümunələrin izlərinin ayrı-ayrı fərqli folklor mühitləri ilə qarşılıqlı münasibətdə nəzərdən keçirilməsi.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və metodoloji əsasları. Xalq məsəlləri şifahi xalq yaradıcılığının geniş yayılma və işlənmə imkanlarına malik janrlarından biri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun şifahi nitqin daha təsirli və emosional ifadəsində, fikrin, əsas ideyanın çatdırılmasında oynadığı mühüm rol danılmazdır. Bu mənada xalq məsəllərinin elmi-nəzəri və tarixi-müqayisəli istiqamətlərdə tədqiqata cəlb olunması həm bir folklor janrı kimi onun başlıca məziyyətlərini aydınlaşdırmaq baxımından, həm də adi kommunikativ ünsiyyət və münasibətdə yararlı bir vasitəyə çevrilməsi baxımından müasir folklorşünaslığı düşündürən aktual mövzu istiqaməti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir zərurətin nəticəsi kimi xalq məsəllərinin sistemli şəkildə araşdırılmasına cəhd göstərilən tədqiqatda janrın ən xarakterik əlamətləri: yaranma üsul və vasitələri, digər deyim mətnləri ilə müqayisəsi kimi

problem məsələlərə elmi müəyyənlik gətirilmişdir.

Dissertasiyada xalq məsələlərinin nəzəri baxımdan şərh və təsnifatının aparılması əsas məqsəd və elmi vəzifələrdən birinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsaslarını tarixi-müqayisəli, tarixi-xronoloji və tipoloji-müqayisəli metodlar təşkil edir.

İşin elmi yeniliyi. Xalq məsələlərinin janr müəyyənliliyi istiqamətində aparılan elmi-nəzəri axtarışlar, şübhəsiz ki, bir paremioloji vahid və mətn strukturu kimi onun xarakterik xüsusiyyətlərinin yeni meyarlar və prinsiplər əsasında üzə çıxarılmasına geniş imkanlar açır. Məhz bu baxımdan tədqiqatda elmi yanaşmanı və elmi yeniliyi ehtiva edən bir çox prinsipl müddəalar ön plana çəkilmişdir. Uzun müddət atalar sözü ilə yanaşı işlənən məsəl janrının mənşəyi, mahiyyəti və tarixi inkişaf təkamülü, yaranma qanunauyğunluqları, təsnifat prinsipləri dissertasiyada sistemli şəkildə araşdırılmış, ilk dəfə olaraq bir folklor janrı kimi xalq məsələlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlər daşması, digər janrların xalq məsələləri üçün məsəltörədilik xassəsinə malik olması müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi şifahi xalq ədəbiyyatının janr təsnifatının müəyyənləşdirilməsi, poetik struktur və tipologiyasına elmi yaqınlıq gətirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Deyim mətnlərinin xüsusi janrı kimi xalq məsələlərinin təcrübi əhəmiyyəti bir də onunla şərtlənir ki, bu nümunələr müəyyən dünyagörüşün, təcrübənin əsasında formalaşır, kütləvi surətdə işlənmə xarakterinə malik olur.

Tədqiqatdan ali məktəblərdə, pedaqoji təmayüllü universitetlərdə folklor fənni üzrə keçirilən xüsusi kurslarda əyani tədris vəsaiti kimi istifadə olunabilir. Ondan xalq məsələlərinin ayrıca nəşrə hazırlanması işində də faydalanmaq

olar.

İşin aprobeiasyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun «Folklor nəzəriyyəsi» şöbəsində hazırlanmış, institutun əsas elmi tədqiqat istiqamətlərinə uyğun bir şəkildə tamamlanmışdır. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri iddiaçının müxtəlif elmi nəşrlərdə dərc etdiyi məqalə və tezislərində, konfrans və seminarlardakı məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

İşin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri, işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, tədqiq tarixi, nəzəri-metodoloji əsası, elmi-praktik əhəmiyyəti müəyyən edilir, işin aprobeiasyası və strukturu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Xalq məsələlərinin tədqiq tarixi, mənşəyi və mahiyyəti” adlanan birinci fəslə iki yarımbaşlıqdan ibarətdir. Onlardan birincisində məsələlərin toplanma, nəşr və tədqiq tarixindən bəhs edilir.

Xalq məsələlərinin toplanma, nəşr və tədqiq tarixi qədim ənənəyə malikdir. Ancaq tədqiqatçıların əksəriyyəti bu işin başlanğıcını XIX əsrə aid edirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə bu işin başlanğıcını erkən orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş bir sıra toplayıcı və katiblərin adı ilə bağlayırlar. Məsələn, vətənpərvər ziyalı, məşhur cərrah və yorulmaz tədqiqatçı Cavad Heyət yazır: “Türklərin atalar sözləri ilk dəfə 900 il bundan qabaq Kaşğarlı Mahmud tərəfindən toplanıb, “Divanü-luğat-üt-

türk”də dərc edilmişdir. Bunların bir qismi indi də türk xalqları içərisində məşhurdur”¹.

Doktor Cavad Heyətin tamamilə haqlı olaraq gəldiyi bu konseptual qənaət orta əsrlərdə yazıya alınmış bir sıra digər abidələri də atalar sözləri və məsəllər üzrə ciddi mənbə hesab etməyə əsas verir. Bu qaynaqlar sırasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını, “Oğuznamə” və “Əmsali-türkanə” adlı toplular bizi maraqlandıran aspektdən xüsusilə qiymətli idirlər.

Şübhəsiz ki, xalq məsəllərinin toplanması ilə yanaşı, onların professional səviyyədə nəşri və tədqiqi ilə bağlı olan işlər isə XIX əsrin ikinci yarısından başlanır. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan folkloruna, o cümlədən də atalar sözləri və məsəllərə olan maraq xeyli artır və belə örnəklər nəinki yerli, hətta Rusiya mətbuatında da dərc olunmağa başlayır. Bu zamandan etibarən bir sıra Azərbaycan ziyalıları, xüsusilə müəllimlər atalar sözü və məsəlləri toplayaraq onları rusdilli mətbuatda, qəzet və məcmuələrdə çap etdirirlər. Azərbaycan dilində nəşr edilən bir çox dərsliklərdə də atalar sözü və məsəllərə geniş yer verilir. Bunların sırasında Məhəmməd vəli Qəmərlinin, Eynəlibəy Sultanovun, A.O.Çerniyayevskinin, F.Köçərlinin və b. müəlliflərin adı xüsusilə qeyd edilməlidir.

Həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanda da atalar sözü və məsəllərə maraq xeyli artır və onlar toplanılaraq, bəzi kitablara daxil edirlər. Belə kitablardan Məhəmməd ibn Əliqulinin “Vətən dili türkü məsəllər və yaxud əmsalül-əcəm”, Mirzə Əli Axundzadənin “Kitabi-təcridül-lüğət” əsərlərini göstərmək olar.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən məsəllərin toplanması və nəşri ilə yanaşı, onların tədqiqinə də cəhdlər edilir. Belə cəhdlərə N.Nərimanovun, A.V.Baqırinin, S.M.Qənizadənin, S.Mümtazın,

---

¹ Heyət C. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərneşr, 1990.

M.F.Köprülüzadənin, B.Çobanzadənin, Ə.Abidin, Y.V.Çəmən-zəminlinin, H.Zeynallının və b. müəlliflərin əsərlərində rast gəlinir. S.Mümtazın və H.Zeynallının folklorşünaslıq fəaliyyəti öz genişliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edir.

Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin toplanıb nəşr edilməsində xüsusi xidmətləri olmuş Ə.Hüseynzadənin də fəaliyyəti məhz 1920-ci illərdən başlanır. Onun hazırladığı kitablər daima təkmilləşdirilərək, dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Atalar sözləri və məsəllərin sonradan başqa toplayıcılar tərəfindən hazırlanmış nəşrlərinin əsasında da məhz Ə.Hüseynzadənin əvvəlki çap kitabları dayanır.

Azərbaycan alimlərindən H.Araslının, M.Əlizadənin, M.H.Təhmasibin, C.Heyətin, İ.Babayevin, P.Əfəndiyevin, V.Vəliyevin, A.Nəbiyevin, İ.İbrahimovun, B.Abdullanın və b. müxtəlif vaxtlarda dərc olunmuş dərsliklərində, ayrı-ayrı məqalə və araşdırmalarında atalar sözləri ilə yanaşı qısa şəkildə məsəllərə də toxunulmuşdur.

1950-ci illərdən başlayaraq atalar sözləri və məsəllər dilçilik aspektində də araşdırılmağa başlayır. Belə tədqiqatlar sırasında H.Rəhimzadənin “İdiomatik ifadələrin əmələgəlmə yolları haqqında” məqaləsi¹, S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi², H.Bayramovun “Azərbaycan dili fraziologiyasının əsasları” adlı dərs vəsaiti³, Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözləri və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” mövzusunda

---

¹ Rəhimzadə N. İdiomatik ifadələrin əmələgəlmə yolları haqqında // Azərb.SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.), 1966, №1, s. 60-69.

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: “Maafir”, 1982.

³ Bayramov H. Azərbaycan dili fraziologiyasının əsasları / Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Maarif”, 1978.

araşdırması¹ xüsusilə maraq doğurur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalq məsəllərinin həm folklorşünaslıq aspektində öyrənilməsi, həm də qrammatik özünəməxsusluğunun üzə çıxarılması baxımından bu araşdırmalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bu fəslin ikinci bölməsində **məsəl janrının mənşəyi və mahiyyəti** tədqiq edilir. Xalqın ən böyük və ən qiymətli sərvəti onun dilidir. İnsan düşüncəsinin və təcrübəsinin minilliklər ərzində toplanmış ən dəyərli inciləri məhz dildə mühafizə edilir və dil, söz vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülür. Xalqın zəkası, xarakteri, ruhu, daxili və xarici həyatı, dünyagörüşü, milli tarixi və mentaliteti xalq yaradıcılığının heç bir janrında atalar sözü və məsəllərdə olduğu qədər dəqiq, sərrast və parlaq şəkildə öz təcəssümünü tapa bilmir.

Öz mahiyyəti və funksiyası ilə bir-birinə çox yaxın olan atalar sözü və məsəllər bütün dünya xalqlarının misilsiz sərvətidir. Təsadüfi deyildir ki, onların çoxu bir sıra xalqlar arasında yayılaraq, beynəlxalq səciyyə daşıyırlar. Onlar hələ yazının meydana çıxmasından xeyli əvvəllər yaranmış, ağızdan-ağıza keçərək bizim günlərdə gəlib çıxmışlar. Bir çox mütəxəssislər onları ən qədim folklor janrları hesab edirlər². Bunlar həm də ən maraqlı folklor janrlarındandır. Dünyanın əksər ölkələrində çoxlu alimlər tərəfindən tədqiq edilmələrinə baxmayaraq, onların yaranma mexanizmi, funksiyaları və mahiyyəti hələ də axıra qədər aydınlaşdırılmamışdır. Atalar sözləri dərin ümumiləşdirici fikirlər ifadə etdikləri halda, məsəllər daha çox obrazlı ifadələr şəklində özlərini göstərirlər. Atalar sözlərində məna dərinliyi üstünlük təşkil etdiyi halda, məsəllərdə tez-tez forma məzmunu üstələyir³.

---

¹ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1980.

² <http://vseposlovici.ru/pogovorki-poslovici/>

³ <http://pogovorki.biz/>

Bədii əsərlərdə də atalar sözləri və məsəllərin işlənmə dairəsi çox genişdir. Nizami, Xaqani, Füzuli, Sədi, Səmid Vurğun və bir çox başqa böyük sənətkarlar öz əsərlərində atalar sözləri və məsəllərdən bəhrələndikləri kimi, özləri də çoxlu aforistik ifadələr, zərbül-məsəllər yaratmışlar: “Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqılıqdan”, “Sözün də su kimi lələfəti var, hər sözü az demək daha xoş olar” (Nizami), “El bir olsa dağ oynadar yerindən, söz bir olsa zərbi kərəm sındırar” (Aşıq Abbas Tufarqanlı).

Dəqiq və obrazlı Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərlə zəngindir. Onların sayı minlərlədir və xalqın gündəlik fəaliyyətində, məişətində oynadığı rola görə də onlar xalq həyatında mühüm yer tutur. Xalqın həm adi, həm şən, həm də kədərli günlərində atalar sözü və məsəllər həmişə xalqın yanında olur, onunla birgə yaşayırlar. Görünür, məhz bu əhəmiyyətinə görədir ki, onlar qədim zamanlardan etibarən toplanıb yazıya alınmış və həmişə tədqiqatçıların nəzərini özlərinə cəlb etmişlər. Azərbaycan xalqının möhtəşəm söz və sənət abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, “Oğuznamə” adlı toplularda, Mahmud Kaşğarının “Divanü luğat-it-türk” əsərində və başqa qədim türk yazılı abidələrində də saysız-hesabsız zərbül-məsəllər, atalar sözləri və məsəllər qeydə alınmışdır. Onların bir qismi ümumbəşəri, dini, mənəvi-əxlaqi səciyyə daşıyır, digər bir hissəsi insan həyatında baş verən fərdi, təsadüfi hadisələrlə bağlı olur. Onlardan bəziləri əzəli və əbədi dəyərlərlə bağlı olub, cüzi forma dəyişikliyinə uğramasına baxmayaraq, minilliklər boyu yaşadığı halda, digərləri yerli adət-ənənə və məhəlli xüsusiyyətlərin təsiri altında yaranıb dilə daxil olduqları kimi, həmin adət-ənənələrin və məişət normalarının dəyişməsi ilə əlaqədar öz işləkliyini azalda və ya tam

itirə də bilər. Ayrı-ayrı müdrik insanların dilindən çıxıb, sonradan xalq arasında daha da cilalanan belə qiymətli itifaklı ifadələr xalqa həyat həqiqətlərini, yaşayış və davranış normalarını öyrədirdi. Təsadüfən bir nəfər tərəfindən söylənilən sərrast fikir sonradan əksəriyyət tərəfindən də təsdiq olunur və beləliklə də ümumxalq malına çevrilirdi. Atalar sözləri və məsəllərin yüksək mənşəyi belədir.

Aforistik məzmun, dərin məna daşıyan atalar sözü və məsəllər bu gün də xalq arasında geniş şəkildə işlənir. Xalq həyatının bütün sahələrində fəal “iştirak edən” belə sözlər və ifadələr həmişə haqqın, ədalətin tərəfini tutur, yaxşı, xeyirxah insanları şöhrətləndirir, onlara hörmət gətirir, pisniyyətli insanları, bəd əməlləri isə amansızcasına damğalayır, ifşa edir. Ona görə də qanun qarşısında hamı bərabər olduğu kimi, atalar sözü və məsəllərin qarşısında da hamı bərabərdir; heç kəs onların mühakiməsindən yaxa qurtara bilməz. Yaşlı və cavan, varlı və kasıb, ağa və qul, müdrik və sadələvh, xoşbəxtlik və bədbəxtlik – bir sözlə, hər kəs və hər şey atalar sözü və məsəllərin qərəzsiz, səmimi, ciddi və cəsarətli mühakimə dairəsindən kənar qalmır.

Atalar sözlərində olduğu kimi, məsəllərin mövzu dairəsi də çox genişdir, çünki onlar insanların gündəlik həyat fəaliyyəti ilə bağlı bir janrdır. Onların çoxu insanların xarakterinin obrazlı şəkildə açılmasına xidmət edir¹.

Məsəllərin funksiyaları da çox rəngarəngdir. Hər şeydən öncə onlar insanların zahiri portretini çox parlaq şəkildə təcəssüm etdirirlər. Belə portretlər həm müsbət, həm də mənfi mənalarda ola bilər. Ancaq Azərbaycan xalq məsəllərinin böyük əksəriyyəti insanlarda olan mənfi xüsusiyyətlərin ifşası ilə bağlıdır: “Gözdən

tük qapır”, “Baldız - çuvalduz”, “Yaz gününün yağışı - ər-arvadın savaşı”.

Sonuncu nümunədən görüldüyü kimi, bəzən qafiyələnən məsəllərə də rast gəlinir. Belə məsəllər dəqiq ritmik quruluşu ilə bəzən şeir forması da alırlar.

Müsbət mənada işlənən məsəllərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: “Aydan arı, sudan duru”, “Alnına gün doğub”.

Müxtəlif hadisələrlə bağlı olan, ayrı-ayrı bədii obrazların dilindən törəyən məsəllər də az deyildir. Məsələn, “Heç hənənin yeridirmi?” məsəli ölməz Üzeyir Hacıbəyovun yaratdığı Məşhədi İbad obrazının dilindən götürülmüşdür. Sözsüz ki, qədim zamanlarda yaranmış məsəllərin də çoxu ayrı-ayrı hadisələrlə və müxtəlif insanlarla bağlı şəkildə yaranmışdır. Deyilənlərə görə, “Gözünə kül üfürmək” məsəli qədim döyüş səhnələri zamanı özünü göstərən bir əhvalatdan yaranmışdır: zəif döyüşçü öz güclü rəqibinin əlindən qurtulmaq üçün onun gözlərinə kül atmışdır. “Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə”, “Ərəb nədi – corab nədi”, “Nə dəvənin südü, nə ərəbin üzü”, “Ərəb öldü - qan düşdü” kimi məsəllər isə, sözsüz ki, ərəb işğalı zamanı yaranmışlar. Bu məsələrdə xalqın ərəb işğalçılara qarşı kəskin mənfi münasibəti, ərəblərin özlərini yerli əhalidən üstün tutmasına qarşı istezalı münasibəti öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, məsəllərin çoxu xalqın həyatı, tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlı olmuşdur. Atalar sözləri kimi məsəllər də özlərində müxtəlif tarixi dövrlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirirlər¹. Məhz həmin dövrlərin xüsusiyyətlərindən çıxış edərək, məsəllərin mənasını və mənşəyini də düzgün müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, yuxarıda göstərilən “Burda mənəm Bağdad-

¹ Шевырев С.П. Пословицы русского народа // Русское устное народное творчество / Хрестоматия по фольклористике. М.: «Высшая школа», 2003, с. 148

¹ Oruçlu S. Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcümə probleminin özünəməxsusluğu. Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2007, s. 116-117.

da kor xəlifə” məsəli lovğa adamlara qarşı onların öz dilindən istehza ilə işlədilir. Vaxtilə belə istehza ərəblərə münasibətdə də işlədilmişdir. Özlərini başqa xalqlardan üstün tutan ərəblər özləri bir-biri ilə yola gedə bilmir, daima hakimiyyət davası aparırdılar. Ərəb xəlifələrinin hakimiyyət uğrunda apardıqları mübarizəyə işarə olan bu ifadənin yaranması da həmin dövrdə baş vermiş tarixi faktlarla bağlı olmuşdur. Xilafət uğrunda gedən mübarizələr əsnasında bir sıra xəlifələr məğlub edilir və gözləri çıxarılırdı. Bunlardan biri əl-Qahir idi. O, əvvəlcə lovğa xəlifə olmuş, sonra hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə əsnasında kor edilmiş və 17 il dilənçi vəziyyətində yaşamışdı. Xəlifə əl-Mütəkki isə kor edildəndən sonra 24 il yaşamışdır. Ondan sonra taxta çıxmış əl-Müstəqfinin də gözləri çıxarılmışdı¹.

Məsəllərin mənşəyi məsələsinin iki aspekti vardır: məsəllərin bir janr kimi əmələ gəlməyinin mənşəyi və ayrı-ayrı məsəllərin yaranma mənşəyi. Qeyd etmək lazımdır ki, məsəllərin bir janr kimi formalaşması məsələsi ümumiyyətlə folklorşünaslıq elmində az öyrənilmişdir və bunun səbəbi bu barədə məlumatların az olması ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı məsəllərin yaranma tarixini öyrənmək isə nisbətən asandır. Bu, xüsusilə o məsəllərə aiddir ki, onlar da az da olsa müəyyən tarixi reallıqlar, faktlar öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, biz görürük ki, məsəllərin mənşəyi çox müxtəlifdir. Ancaq sözsüz ki, onların böyük əksəriyyəti milli zəmində formalaşmış və Azərbaycan xalq yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Məsəllərin yaranmasında şifahi ədəbiyyatımızın digər janrlarının rolu da az olmamışdır. Məsələn, “bala dadı, bal dadı” məsəli aşağıdakı bayatıdan götürülmüşdür:

Bala dadı, bal dadı,
Bala adam aldı.

---

¹ Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı: «Azərbaycan dövlət» nəşriyyatı, 1982, s. 75.

Şirini şirin olur,
Acısı da bal dadı.

Bir çox məsəllərin mənşəyi isə dastanlarımızla bağlıdır. Bunlara misal olaraq “Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu”, “Atalar üçdən deyib”, “Qəribi burada ağlamaq tutur” və s. kimi məsəlləri göstərmək olar.

Əslində məsəllər bu gün də yaranmaqdadır. Həm də çox vaxt onlar bilavasitə bizim gözüümüzün qarşısında və bizim iştirakımızla yaranırlar. Sadəcə çox vaxt biz öz həmsöhbətlərimizin sözlərinə diqqətlə qulaq asmırıq. Əgər biz bir az diqqətli olsaq, həmsöhbətlərimizin sözləri içərisində olduqca ağıllı və nəsihətətamiz, aforistik şəkildə səslənən ifadələr tapa bilərik. Əgər onları yazıb, lazım gələnlər yerdə öz danışıqlarımızda işlətsək, onlar tədricən yayılaraq atalar sözləri və məsəllərə çevrilə bilərlər. Başqaları da öz nitqində onlardan həvəslə istifadə edə bilərlər. Çünki məsəllər hamı üçün məsləhətçi və dilin bəzəyidirlər¹.

Dissertasiyanın “**Məsəl janrının tarixi-müqayisəli tədqiqi və xalq yaradıcılığında onun yeri**” adlanan ikinci fəslə də iki yarım bölmədən ibarətdir.

“**Məsəllərin tarixi-müqayisəli tədqiqi**” adlanan birinci yarım bölmədə deyim mətnləri içərisində xalq məsəllərinin özünəməxsus cəhətləri və mahiyyəti barədə geniş təsəvvür yaradılır, bir folklor janrı kimi onun tarixi inkişaf xüsusiyyətləri əsas təhlil və tədqiq hədəfi seçilir. Məsəllər də atalar sözləri kimi, xalqın zəngin tarixi təcrübəsinin nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Bir məsəlin özündə bu barədə belə deyilir: “Müsəlmanın sonrakı ağı”.

Bir deyim mətni olmaq üzrə, xalq məsəllərinin tarixən ayrı-ayrı termin və anlayışlar adı altında təqdimi onun janr baxımından fərdi səciyyə daşmasını müəyyən etməyə imkan yaratmamış və bu

---

¹ <http://vseposlovici.ru/pogovorki-poslovici/>

zəngin folklor inciləri “sav”¹ (savlar), “məşəl”², “məşəllər”³, “darbiməşəl”⁴, “zərbi-məşəllər”⁵, “zərb-məşəllər”⁶ şəklində digər bir deyim mətni olan atalar sözü (sözləri) ilə paralel və eyni statusda toplanılaraq nəşr edilmişdir.

Belə bir yanaşma tərzii xalq məşəllərinin, şübhəsiz ki, ayrıca bir janr kimi öyrənilməsinə və araşdırılmasına imkan verməmişdir.

Bu bölmədə ayrı-ayrı yazılı abidələrdən başlayaraq savlar adı altında verilən deyim mətnləri içərisində atalar sözləri ilə xalq məşəllərinin birlikdə verilməsi səbəblərinə aydınlıq gətirilmiş, hər iki folklor janrının həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlər daşması konkret faktlar və örnəklər əsasında üzə çıxarılmış, paremioloji vahidləri xarakterizə edən səciyyəvi əlamətlər tarixi-müqayisəli aspektdə nəzərdən keçirilmişdir.

“Kül tigin” (cənub tərəf, sətir 5,6) “Bilgə xaqan” (şərq tərəf, sətir 1), “Tonyukuk” (sətir 12; 30, 36), “İrk-bitik” (“Fəlnamə”) (sətir 12) kimi erkən orta əsr abidələri, o cümlədən türk xalqlarının və tayfa birliklərinin həyat və məişətindən, döyüş və mübarizə tarixindən bəhs edən “Oğuznamə”lər silsiləsi türk etnik mədəni sisteminin folklor və etnoqrafiyası barədə əyani təsəvvür yaradan mənbələr kimi tədqiqatə cəlb edilmiş, müxtəlif vəziyyət və situasiyalarla bağlı bu zəngin irsdə özünə yer alan deyim mətnləri

---

¹ Kaşğari Mahmud. Divanü lüğət-it-türk. IV c. (indeks). Tərcümə edən və nəşrə hazırlayanı: Ramiz Əskər. Bakı: Ozan nəşriyyatı, 2006, s. 444

² Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq: Ensiklopedik lüğət, Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 1998, s.132

³ Babayev İ., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1970, s.131-132

⁴ Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi (müqayisəli). I c., Bakı: «Tural» NPM, 2005, s. 38

⁵ Nərimanoğlu K.V. Özümüz, sözümüz. Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, 2005, s.333

⁶ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məşəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1980, s.3

ilk mötəbər qaynaqlar kimi adı çəkilən məxəzlər əsasında təhlil və şərh müstəvisinə gətirilmişdir.

Sav anlayışının daha sonrakı abidələrdə işlənmə tezliyi, onun leksik və semantik özəllikləri, daşımış olduğu məna çalarları “Kitabi – Dədə Qorqud” kimi oğuz türklərinin ana kitabı sayılan möhtəşəm eposa istinadən tədqiq edilmiş, dastanın ayrı-ayrı boylarında təsadüf edilən “savqan” və “savsın”¹ sözlərinin tamam fərqli leksik məna və məzmun daşması üzə çıxarılmışdır. Bununla yanaşı, dastanın “Müqəddimə” hissəsində verilən çoxsaylı deyim mətnlərinin üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində bu nümunələrin bir çox hissəsinin məhz xalq məşəllərinin qəlib və modelinə (strukturuna) uyğunluğu, bir çox hallarda janrın bütün xarakterik məqam və məziyyətlərini özündə əks etdirməsi konkret nümunələr əsasında müəyyən edilmişdir.

Nəzm və nəsrə olan paremioloji nümunələrin işlənməsi baxımından da dastan əvəzsiz mənbələrdən hesab oluna bilər. Məsələn, dastanın “Müqəddimə” hissəsindəki “Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir” kimi səciyyəvi deyim mətnini adi ifadə, müəyyən məlumat və informasiya yükü daşıyan qapalı nitq modeli kimi təqdim etmək doğru deyil. Bu mətn müəyyən qafiyə və ritmə, ahəng və bölgüyə əsaslanan bir nümunə kimi diqqəti çəkir. Və yaxud nəzmlə verilən:

Qarılar dörd dürlüdür:

Birisi solduran soydur.

Birisi dolduran toydur.

Birisi evin dayağıdır.

Birisi necə söylərsən bayağıdır.²

---

¹ Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pirnes V.Y., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin statistik təhlili (İlkin nəticələr). Bakı: Elm nəşriyyatı, 1999, s. 69

² Kitabi-Dədə Qorqud /Tərtib edən: Həmid Araslı. Bakı: Gənclik

– kimi örnəkdə xalq məsəllərinə xas olan hadisəvi əsasları izləmək mümkündür. Çox əlamətdar haldır ki, dastanda misra-misra sadalanan cəhətlərin izah və nəqli də belə bir keyfiyyət göstəricisinin mövcudluğunu əyani surətdə təsdiqləməkdədir.

Məlumdur ki, xalq məsəlləri quruluş və struktur baxımından müəyyən xüsusiyyətlərə malik olduğu kimi, ifadə olunan hadisə və təfərrüatın səciyyəvi əlamət daşması ilə də digər janrlardan seçimli bir xarakterə malikdir. Xalq məsəllərində hadisə və ya hadisəvi əsasın bütün mahiyyəti üzə çıxarılmır, sadəcə olaraq ona müəyyən işarələr edilir, bununla da deyim mətnindəki situasiyanın tarixçəsini nəql etmək müəyyən mənada gerçəkləşir.

Uzun müddət eyni ad və anlayışlar kimi təqdim olunan atalar sözlərində isə belə bir cəhət müşahidə edilmir, onun hər hansı bir hadisə ilə bağlılığını, əlaqəsini əsaslandırmaq qeyri-mümkün olur.

Xalq məsəllərinin gen-bol işləndiyi mənbələr sırasında Mahmud Kaşğarının (Mahmud ibn əl-Hüseyn Məhəmməd əl-Kaşğarının) məşhur “Divanü lüğət-üt-türk” əsəri mühüm yerlərdən birini tutur.

1072-1074-cü illər arası yaradılan divan özündə çoxsaylı sahələri çevrələyir, “ərəbcə yazılsa da kitabın əsil mətnini təşkil edən türk folklor nümunələrinin hamısı ana dilindən örnəklərdir”¹.

“Divanü lüğət-üt-türk”də işlənən deyim mətnlərinin, o cümlədən də xalq məsəllərinin müəyyən leksik-fonetik dəyişmələrə məruz qalmaqla müasir türk, tatar, Azərbaycan, qaqauz folklor örnəklərində təsadüf edilməsi faktı da bu yarım bölmədə əsas diqqət və tədqiqat predmetinə çevrilir.

Xalq məsəllərinin janr baxımından özəl bir xüsusiyyət

---

nəşriyyatı, 1977, s.17

¹ Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı: Sabah nəşriyyatı, 1996, s. 88

daşmasını təsdiqləyən ən etibarlı qaynaqlardan biri kimi “əmsal” adı altında əlyazmalar şəklində yazıya alınmış nümunələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (əmsal ərəbcə məsəl sözünün cəm formasıdır). Bu tipli əmsalların ən xarakterik örnəyi kimi “Oğuznamə” adı altında nəşr olunan Məcmuəül-əmsali-Məhəmmədəli” göstərilə bilər. Vaxtilə filologiya elmləri doktoru, professor Samət Əlizadənin Leningrad (indiki Sankt-Peterburq – E.Ə.) Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin kitabxanasından üzə çıxardığı bu əvəzsiz mənbə iki minə qədər atalar sözü və xalq məsəllərini özündə əks etdirir.

Bir deyim mətni kimi xalq məsəllərinin özəl səciyyə daşması yönündən mərhum dilçi alimin “Oğuznamə” adı altında nəşr etdirdiyi kitab bu mənada ilk təşəbbüs kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu yarım bölmədə XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Abbasqulu Marağainin tərtib etdiyi “Əmsali-türkanə” (Türk atalar sözləri) toplusu üzərində geniş dayanılır, janrın başlıca məziyyətlərinin ayırd edilməsində bu mənbədə toplanan folklor materiallarına geniş istinad olunur.

İkinci fəslin ikinci yarım bölməsi **“Xalq yaradıcılığında məsəllərin yeri və başqa janrlarla müqayisəsi”** adlanır.

Bu yarım bölmədə şifahi xalq yaradıcılığında xalq məsəllərinin daşdığı müstəsna önəm faktik materiallar əsasında üzə çıxarılır, canlı ünsiyyətdə kommunikativ vasitə kimi oynamış olduğu funksiya üzərində təfərrüatı ilə dayanılır, janrın digər folklor örnəkləri ilə tarixi-müqayisəli aspektdə təhlili başlıca məqsədə çevrilir.

Yarım bölmədə xalq məsəllərinin digər folklor janrları ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlər daşması kimi səciyyəvi ideya-məzmun və struktur göstəriciləri nəzərdən keçirilir, janrın özəlliklərini bürüzə verən bir çox məziyyətlər oxşar şifahi örnəklərlə paralel və müqayisəli şəkildə təhlil və şərhə cəlb edilir.

Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox nümunələri digər janrlar üçün də əsas baza və mənbə rolunu oynamaq xüsusiyyətinə malikdir. Belə janrdaxili keçidlər xalq məsəllərinin formalaşmasında fəal iştirak edir. Atalar sözlərindən xalq məsəllərinə, xalq məsəllərindən atalar sözlərinə keçidin qanunauyğunluqları bir çox tədqiqat və araşdırmalarda kifayət qədər əsaslandırıldığından bu məsələnin üzərində ətraflı dayanılmasına ehtiyac duyulmur.

Yarımbölmədə xalq məsəllərinə keçən digər folklor örnəklərinin ən xarakterik nümunələri üzərində təhlil və araşdırmalar aparılmış, bir sıra məziyyətlərinə görə lətifələrdən, rəvayətlərdən, aşiq şeiri şəkillərindən, o cümlədən epik səpkili dastanlardan (eposlardan) xalq məsəllərinə bütöv halda, bəzən də ayrı-ayrı tərəf və komponentləri atılaraq ixtisar edilmiş halda keçən deyim mətnləri üzərində geniş dayanılmışdır.

Daha sonra xalq məsəllərinin ekvivalent qarşılığı digər türk mənşəli coğrafi arealların nümunəsində nəzərdən keçirilir, sırf məhəlli və regional səciyyə daşıyan cüzi fərqliliklərin yalnız ayrı-ayrı söz və ifadə nümunəsində özünü bürüzə verməsi bir daha onu təsdiqləyir ki, kök və mənşə etibarını ilə qohum olan xalqların ruhi-mənəvi yaxınlığı belə faktlar sayəsində daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılan “Yağışdan çıxıb, yağmura düşüb” paremioloji vahidi qaqaüz folklorunda “Yağışdan qaçdıq, doluya düşdük” şəklində işləklik qazanmışdır. Bunu anoloji olaraq “Meşədə armudun yaxşısını çaqqal yeyər” kimi deyim mətninin nümunəsində də izləmək mümkündür. Qaqouz ağız ədəbiyyatında bunun “Almanın yaxşısını donuzlar yeyər” şəklində işlənilməsi yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə əyani misal göstərilə bilər.

Belə nümunələri Kərkük-türkmən folklorunda da konkret mətnlərin təmsalında müşahidə etmək olar.

Xalq məsəllərinin canlı danışmada, nitq mübadiləsində

iştirakı ilə yanaşı, onlardan yazılı ədəbiyyatda özünəməxsus hissi-emosional ovqat yaratmaq və təsir gücünün artırılması naminə istifadə edilməsi Azərbaycan, Şərqi və dünya ədəbiyyatının tanınmış sənətkarlarının yaradıcılığı əsasında izlənilmiş, müdrik kəlamlar səviyyəsinə yüksələn müəllifli deyim mətnlərinin səciyyəvi cəhətləri barədə əyani təsəvvür yaradılmışdır.

“**Xalq məsəllərinin janr səciyyəsi**” adlanan üçüncü fəsil də iki yarımbölmədən ibarətdir.

Bu fəslin birinci yarımbölməsi “**Məsəllərin forma və məzmun xüsusiyyətləri**” adlanır. Xalq məsəlləri forma və məzmun baxımından da digər ağız ədəbiyyatı nümunələrindən seçilib fərqlənməkdədir.

Məlum olduğu kimi, forma dedikdə, xalq məsəllərinin əsas struktur biçimi nəzərdə tutulur, onun qapalı nitq modeli kimi hansı qəlib və vasitələrlə əmələgəlmə üsulları nəzərdə tutulur. Məsələn, “Köhnə hamam, köhnə tas” qəlib-modeli xalq məsələsinə xas olan bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirmək baxımından diqqəti çəkir. «Köhnə» sifət-epitetinin təkrarlanması yolu ilə əmələ gələn bu deyim mətnində cümlə strukturu da natamam haldadır, burada xəbər şəkilçisi yoxdur və onu bərpa etmək qeyri-mümkündür. Semantik məna çaları baxımından bir şeyin dəyişməyən, yeniləşməyən mahiyyətini əks etdirən bu nümunə, şübhəsiz ki, canlı nitqlə əlaqə və bağlılıqda özünün bitkin məzmun planına malik olduğunu əyani surətdə bürüzə verir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xalq məsəlləri müxtəlif üsul və vasitələrlə yaranır. Bu səbəbdən onun forma müxtəlifliyi baxımından dəyişkən və “qeyri-stabil”liyə meyillilik göstərməsi təbii qanunauyğunluqdan irəli gəlir. Bir cəhəti də xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, hazır forma-qəlib şəklində xalq məsəllərinə çevrilən nümunələrin böyük əksəriyyəti özü ilə bərabər bu janrın başlıca tələbi olan xüsusiyyətləri də qoruyub saxlayır ki, bu da daha çox mətdə bəhs olunan hadisə və əhvalatın “bərpa”

olunması ilə sıx bağlıdır.

Yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi, xalq məsəllərində də forma ilə məzmun daxili vəhdətdə mövcudluq imkanlarını gerçəkləşdirməyə meyillilik xüsusiyyəti ilə yadda qalır.

Bu yarım bölmədə həmçinin xalq məsəllərinin müxtəlif forma və struktur əlamətlərinə malik janrlarda işləmə bilmək xassəsi əsaslı surətdə - geniş fakt mənzərəsi fonunda təhlilə gətirilir. Məsələn, bayatı strukturu ilə eyniyyət təşkil edən forma qəlibində “Uman yerdən küsərlər” deyim mətninin məzmununa heç bir xələl gətirmədən, sadəcə olaraq söz sırasında cüzi yerdəyişmə etməklə verilməsi bu mənada bu janrın işlənmə dairəsinin genişliyi barədə yekdil qənaət hasil edir:

Çəkilməz duman yerdən,

Küsərlər uman yerdən.

Bir maral itirmişəm,

Gəzirəm güman yerdən¹

Rəngarəng forma qəliblərində işlənən bütöv deyim mətninə aşağıdakı xarakterik nümunəni misal göstərilə bilər:

Bağda ərik var idi,

Salam əleyk var idi.

Bağda ərik qurtardı,

Salam əleyk qurtardı.

Bu deyim mətni təzad üzərində qurulmuş, burada işlədilən təkrirlər, inkar və təsdiqlənən fikir və əsas məzmun özünəməxsus forma qəlibində öz ifadə və təsdiqini tapır.

Xalq məsəlləri məzmun baxımından özünün müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatda xalq məsəlləri məzmun baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmış və onların təsnifatı aparılmışdır:

1. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı olan xalq məsəlləri;
2. Dini-əfsanəvi şəxsiyyətlərlə əlaqədar yaranan xalq məsəlləri;
3. Dini təriqətlə və müqəddəs ərazilərin adını daşıyan anlayış və toponimlərin iştirakı ilə əmələ gələn xalq məsəlləri;
4. Adlarla (şəxs adları, şəhər adları, dağ və çay adları) bilavasitə formalaşan xalq məsəlləri.

Məzmun etibarilə fərqlənmələrinə baxmayaraq, məsəllər əksər hallarda aid olduğu şəxsin sosial səciyyəsi ilə bağlı olur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin “**Məsəllərdə söyləyici-situasiya münasibətləri və onların hadisəvi əsasları**” adlanan yarım bölməsində xalq məsəllərinə xas olan söyləyici-informator və situasiya münasibətləri kimi xarakterik cəhətlərə diqqət ayrılır, xalq məsəllərinin hadisəvi əsaslarla bağlılığı məsələsi zəngin fakt və nümunələr əsasında izah və şərh olunur.

Söyləyici-informatorun mətn boyu nəql olunan hadisə və situasiyaya münasibəti müxtəlif üsul və vasitələrlə gerçəkləşir. Deyim mətninə münasibət əslində nəql olunan hadisəyə və situasiyaya münasibət kimi qavranılır.

Xalq məsəllərində hadisə və hadisəvi əsas başlıca şərt və komponent kimi mühüm dəyər daşımaqdadır. Diqqət doğuran cəhətlərdən biri də budur ki, xalq məsəllərinin özü münasib hadisə və situasiya ilə bağlı olur. Bu mənada əsas hadisə və təfərrüata burada münasibətin zərurəti danılmazdır. Bu, əlbəttə, müxtəlif yollarla ifadə olunur; bəzən deyim mətnin əvvəllərində işlədilən “məsəl var deyərlər”, “atalar əbəs yerə deməyib”, «türkün məsəli» kimi məsələni yardımçı ifadə və söz birləşmələrində, şübhəsiz ki, hadisəyə, hadisəyə işarə edilən situasiyalara konkret münasibəti müəyyənləşdirmək mümkündür. Yazılı ədəbiyyatda, xüsusən bədii nəsrə bu, obrazın və ya xarakterin tam və hərtərəfli açılış və dərkinə əlverişli stimül yaratmağa xidmət edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, xalq məsəllərinin böyük

¹ Bayatılar / Toplayanı: H.Qasımov. Bakı, 1960

əksəriyyəti konkret şəxslərin, tarixi şəxsiyyətlərin, yer və ərazilərin adları ilə ifadə olunur ki, belə bir cəhət müəyyən bir hadisə kontekstində nəql olunur. Bu mənada şəxs adları ilə bağlı paremioloji vahidlərin xalq məsəlləri adlandırılması mübahisə doğurmur. Məsələn, “Əlisi dəli, Vəlisi dəli” deyim mətni konkret vəziyyət və situasiyada işləndikdə dəqiq məzmun və ünvanı ifadə etdirir. Şübhəsiz ki, bu deyim mətni bütöv halda deyil, ancaq bir çox ərazi və coğrafi məkanlarda onun bütöv şəkildə işlənilməsinə də rast gəlmək olur. Bu deyim mətni bütöv halda belədir: “Əlisi dəli, Vəlisi dəli, Qırılmışın hamısı dəli”.

Əlbəttə, burada ad göstəricisi şərtidir; şərti ad müəyyən situasiyada konkretlik qazanır, mətnə nəql olunan hadisəyə dəqiqlik gətirməyə imkan yaradır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın yekun müdələri diqqətə çatdırılır, əldə edilən elmi-nəzəri mülahizələr ümumiləşdirilir.

Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı aşağıda göstərilən məqalə və tezislər nəşr edilmişdir:

1. Atalar sözləri və xalq məsəlləri ilə frazeologiyanın qarşılıqlı müqayisəsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar. (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri) XXXII, Bakı: Səda, 2007, səh. 142-144

2. Xalq məsəllərinin janr müəyyənliliyində forma və məzmun əsas funksiya daşıyıcısı kimi // Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Azərbaycan xalqının milli özünütdəndiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri. Beynəlxalq konfransın materialları. 29-30 noyabr, Bakı, 2010, səh. 182-184

3. Жанровые особенности поговорок. Эпический

текст: проблемы и перспективы изучения // Пятигорский Государственный Лингвистический Университет. Северо-кавказский Научно-Исследовательский Институт Филологии. Научно-Исследовательская лаборатория «Русский язык на Северном Кавказе», Материалы III Международной научной конференции. 17-19 ноября 2010 года. Пятигорск, 2010, стр. 70

4. Xalq məsəllərinin janr xüsusiyyətlərinə dair // Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. “Mədəni maarif” jurnalı, 2011, №2, səh. 27-29

5. Xalq məsəllərinin müəyyənləşməsində şəxs adlarının və onomastik vahidlərin rolu barədə // Filologiya məsələləri, № 3, 2012, s. 726-731

6. Xalq məsəllərində hadisəvi əsas başlıca amil kimi // Filologiya məsələləri, № 4, 2012, s. 399-403

7. Жанровая особенность народных поговорок // Ученые записки Таврического Национального университета им.Вернадского. сер.Филология. Т.24(63), № 3, ч. 1, 2012

Эльмира Назым кызы Алиева

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПОГОВОРОК

Резюме

Народные поговорки как образные выражения осуществляют функцию устойчивых речевых моделей, играющих важную роль в живом общении, коммуникативных связях и отношениях. Они придают выражаемой человеком мысли чувственно-эмоциональные и стилевые оттенки. Роль поговорок в этом незаменима.

Предметом исследования диссертации является широко распространенный жанр устного народного творчества – поговорки, анализ и обобщение их композиции, структуры, идейно-содержательных особенностей, выявление общих и отличительных черт между поговорками и другими образными выражениями. Проблема исследуется на основе объемного материала и богатых фактов.

В процессе выявления жанровых особенностей народных поговорок широко исследуются предложно-синтаксические парадигмы поговорок как основной их критерий, а также как явление и основа явлений анализируются важные части и компоненты поговорок. Отмечаются примечательные специфические стороны поговорок, которые оцениваются как характерные особенности, указывающие на индивидуальный характер данного жанра.

Систематично и в хронологической последовательности прослеживается исторический путь развития народных поговорок, начиная с письменных памятников раннего периода и средних веков, входящих в систему

тюркской этнической культуры, до самых ярких характерных образцов последних столетий. Вносится ясность в вызывающий споры вопрос о рассмотрении и представлении народных поговорок, как это делалось столетиями, в единой группе с пословицами и под этим названием на основе многочисленных примеров выявляются индивидуальные качественные показатели, свойственные поговоркам как самостоятельному фольклорному жанру.

В диссертации также уделяется внимание на то, что народные поговорки используются не только в живом общении, но и в литературных образцах. Этот вопрос подвергается обстоятельному изучению, анализируются и разъясняются возможности поговорок придавать выражаемой мысли своеобразные стилистические оттенки.

Elmira Nazim gizi Aliyeva

GENRE FEATURES OF FOLK SAYINGS

Summary

The folk sayings function as closed speech model attaining crucial importance in the live intercourse, communications and relations as texts of utterance, play an indispensable role inculcating feeling-emotional and stylistic colour towards the expressed ideas. .

The dissertation deals with the structure, shade, peculiarities of ideological content, similar and distinctive features against other texts of utterance of the folk sayings, one of the most spread out genres of the folklore and they became subjects for study based on plentiful facts and materials.

The phrase-finding-syntactic paradigms, as well as very important sides and components as happening basis were analysed in the quality of main criterion in determining genre signs of folk sayings and the revealed typical moments were accentuated as features confirming the individual nature of the aforementioned genre. The historical evolving specification of the folk sayings are observed beginning from the early and medieval written monuments pertaining to the Turkic ethnic-cultural system up to very characteristic texts of the recent time in chronological order, in this context it is cleared up disputable moments as studying of sayings and proverbs under the same denominator within several centuries and the fact of individual quality features of the sayings as an individual folklore genre is proved according to numerous facts. The PH.D. thesis touches upon the moments of utilization of the folk sayings in the written literary texts, but not only in the speech and conversations. Their possibilities of creating the stylistic colours in expression of ideas are analyzed and commented.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

ЭЛЬМИРА НАЗИМ кызы АЛИЕВА

**ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ
ПОГОВОРОК**

10.01.09 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологии

БАКУ – 2012